

Európai kitekintés

Demográfiai folyamatok és következményeik az Európai Unióban

Gábos András – Kopasz Marianna

1. Bevezetés

Miközben a Föld lakossága jelentős ütemben növekszik, az európai kontinens népességében az elkövetkező évtizedekben abszolút és relatív értelemben is csökkenés várható – amennyiben legalábbis nem feltételezünk radikális változást a bevándorlás gyakorlatában.¹ Ezzel párhuzamosan, az európai társadalmak számottevő mértékben öregszenek, vagyis nő az idősebb korcsoportok létszáma és népességen belüli aránya. Tanulmányunkban e demográfiai folyamatok főbb meghatározóit, vagyis a termékenység és a halandóság alakulását vizsgáljuk, valamint foglalkozunk e folyamatok közvetlen és tova gyűrűző következményeivel is.

A demográfiai folyamatok kihatnak a társadalmakat jellemző háztartás-szerkezetre, melynek átalakulása – mikroszintű közvetítőként – hatással lehet a gazdasági-társadalmi folyamatokra. Vizsgálatunk ezért arra is kiterjed, hogy miként jelentkezik a makrofolyamatok hatása a háztartások szintjén, és milyen eltérések figyelhetők meg e tekintetben az EU országai között. Empirikus elemzéseink az EU-SILC adatfelvétel 2005-ös keresztmetszeti hulláman alapulnak.² A háztartási szintű elemzéssel célunk, hogy árnyaljuk a makrostatisztikai adatokból kirajzolódó európai demográfiai képet.

2. A termékenység trendjei

A népességnövekedés ütemének lassulása mögött döntően a termékenységi mutatók korábban előre jelzettnél nagyobb ütemű visszaesése áll. Az álta-

¹ A tanulmány a *TÁRKI-UniCredit Európai Társadalmi Jelentés 2008* részét képező demográfiai fejezet egy részének rövidített, szerkesztett változata (Tóth szerk. 2008).

² Az empirikus elemzések az EU-SILC 2005/2 felhasználói adatbázis 2007. június 27-én megjelent verziójának felhasználásával készültek (Európai Bizottság, Eurostat, EU-SILC UDB 2005/2 ver 2007/06/27). (Adat-szerződés: EU-SILC 2006/23. Az elemzés a szerző, és nem az Eurostat álláspontját tükrözi.)

lános európai tendencia ugyanakkor számottevő országonkénti eltéréseket takar. Jelenleg a kontinens régiói két nagyobb csoportba sorolhatók: a magasabb termékenyséű nyugat- és észak-európai régió alkotja az egyiket, míg az alacsony termékenyséű dél- és kelet-európai a másikat. A helyzet kialakulása mögött eltérő forgatókönyvek húzódnak meg. A nyugat- és észak-európai országok mintái a második demográfiai átmenet időszakának (Lesthaeghe 1983; van de Kaa 2001) hullámválását követően elváltak egymástól: Nyugat-Európában a nyolcvanas évtized a csökkenésé, a kilencvenes viszont a növekedésé volt, míg Észak-Európában a nyolcvanas évek stagnálását a kilencvenes évek enyhe hullámvölgye követte. A 2000-es évektől kezdődően mindkét régiót a lassú növekedés jellemzi, és az előrejelzések szerint ez a trend várható az előttünk álló időszakban is.

A dél- és kelet-európai régiók az 1950-es években magasabb termékenyséűek voltak, mint az észak- és nyugat-európai országok, a helyzet azonban mostanra megfordult.³ A csökkenés mindkét országcsoporthoz esetében gyakorlatilag folyamatos, ám csak a vizsgált időszak elején és végén érnek össze, a köztes időszakban a trend eltérő alakot mutat. Az államszocialista berendezésű kelet-európai országok viszonylag stabil termékenységi mintát mutatnak a hatvanas és a nyolcvanas évek vége közötti időszakban, a politikai és gazdasági rendszerváltást követő évtizedben azonban egy rendkívül gyors csökkenési fázis látható. Ezzel szemben a dél-európai országokban a termékenység összességében azonos mértékű csökkenése egyetlen hosszú, elnyújtott trend eredménye volt.

Az Európai Unió két, a naptári éves termékenységi mutatók alapján elkülönülő országcsoporthoz tartozik, ám külön-külön is érvényes az a megállapítás, hogy a gyermekvállalási hajlandóság elmarad az egyszerű reprodukciót biztosító 2,1-es szinttől. Az első csoportba döntően az északi és nyugati-európai országok tartoznak, az Eurostat legfrissebb, 2006-os adatai szerint a teljes termékenységi arányszám (TTA) 1,7–2,0 értéke körül. A legmagasabb termékenység Franciaországot (2,0) és Írországot (1,9) jellemzi, míg a TTA 1,7-es értékénél alacsonyabb mutatót figyelhetünk meg Németország (1,32), Ausztria (1,4) és Luxemburg (1,65) esetében. A másik csoportot a mediterrán és a volt államszocialista országok alkotják, a TTA 1,2–1,5 közötti értékeivel.

³ Az ENSZ adatai alapján (UN Population Division 2006). Regionális besorolás. *Észak-Európa*: Dánia, Észtország, Finnország, Izland, Írország, Lettország, Litvánia, Norvégia, Svédország, Egyesült Királyság; *Nyugat-Európa*: Ausztria, Belgium, Franciaország, Németország, Luxemburg, Hollandia, Svájc; *Dél-Európa*: Albánia, Bosznia és Hercegovina, Horvátország, Görögország, Olaszország, Málta, Montenegró, Portugália, Szerbia, Szlovénia, Spanyolország, Macedónia; *Kelet-Európa*: Fehéroroszország, Bulgária, Csehország, Magyarország, Lengyelország, Moldova, Románia, Oroszország, Szlovákia, Ukrajna.

E csoporton belül a legmagasabb termékenyséű tagállamok Észtország (1,55) és Ciprus (1,47), a legalacsonyabb mutatóval pedig Szlovákia (1,24) és Lengyelország (1,27) rendelkezik. Magyarországon a teljes termékenység mutatója az utóbbi években 1,3 körül stabilizálódott (2006-ban 1,34), amivel hazánk az alacsony termékenyséű európai országok közé sorolható.

Az ENSZ előrejelzésének közepes variánsa szerint 2050-ig a termékenységi trendek konvergenciájára lehet számítani az európai országok esetében, a TTA 1,6-os értéke körül. Ettől várhatóan kismértékben elmarad majd a kelet-európai országok átlagos termékenysége, ám a TTA ebben a régióban is 1,6 felett lesz majd⁴ (EC 2007).

A gyermekvállalási trendek alakulásának meghatározói összetettek. A közvetlen, jellemzően demográfiai természetű okok között említhetjük például a születek időzítését. A gyermekvállalási hajlandóság mind Kelet- és Dél-Európában, mind pedig Észak- és Nyugat-Európában elmarad az egyszerű reprodukciót biztosító 2,1-es szinttől. Egyes feltételezések szerint azonban a tényleges termékenységi helyzet jobb, mint ami a most megfigyelt naptári éves termékenységi mutatókból látszik.⁵ A nyolcvanas évek közepe óta tartó trend szerint a szülőképes korú nők egyre későbbre halasztják az első gyermek vállalásának időpontját, és folyamatosan növekszik a gyermekvállalás átlagos életkora is. A szülési életkor kitolódása miatt a naptári éves termékenység gyors csökkenése ugyanakkor nem feltétlenül jár együtt a végső gyermekszám csökkenésével. Elképzelhető, hogy mindössze a születek időzítése kerül későbbre a propagatív életszakaszon belül. Ezzel ellentétes várakozásaink lehetnek akkor, ha arra számítunk, hogy az időzítésbeli változások a végső gyermekszámot is befolyásolják. Könnyen belátható ugyanis, hogy minél később születik meg az első gyermek, annál kevesebb idő marad további gyermekek vállalására (Frejka–Calot 2001; Lutz–Skirbekk–Testa 2005).

A termékenységcsökkenés mögött azonban alapvetően a gyermekvállalás és gyermeknevelés költségének növekedése áll. E költségeket olyan, az elmúlt évtizedeket jellemző társadalmi-gazdasági természetű folyamatok határozták, illetve határozzák meg, mint az intergenerációs szolidaritáson alapuló jóléti rendszerek kialakulása, a humán tőke szerepének jelentős felértékelődése, vagy a női reálbérek és – ezzel összefüggésben – a női foglalkoztatottság növekedése (pl. Willis 1973; Becker 1981; Easterlin 1980). A gyermekvállalás és -nevelés költségének legfontosabb összetevője az anya kieső munkajövedelme, amit a nők foglalkoztatottsága és munkakeresete határoz

⁴ Az Eurostat által készített demográfiai előrejelzések nagyban átfednek az ENSZ becsléseivel (EC 2007).

⁵ A vitát Bongaarts és Feeney (1998) tanulmánya indította el.

meg. A női reálbérek emelkedése növeli a nők foglalkoztatottságát és csökkenti termékenységüket. A női foglalkoztatottság és a termékenység kapcsolatának előjeléről azonban az elmúlt években vita alakult ki a szakirodalomban. A kutatók egy része – keresztmetszeti és makroszintű adatokra épülő korrelációs számítások alapján – amellet érvel, hogy az elmélet alapján várt negatív kapcsolat az 1980-es évek végétől kezdődően megfordult.⁶ Ezt az eredményt gyakran úgy interpretálják, mintha az a két tényező közötti oksági kapcsolatra is kiterjeszhető lenne. Az alternatív – aggregált adatok idősor-elemzésével, valamint egyéni adatok vizsgálatával nyert – empirikus eredmények szerint a kapcsolat továbbra is negatív, de ereje csökkent a vizsgált időszakban.⁷ Ebben a csökkenésben jelentős szerepe van a kormányzati programoknak, mindenekelőtt a szülési szabadság intézményében bekövetkező változásoknak, a háztartáson kívüli gyermekgondozás bővülésének és a munkaerőpiacok rugalmasságának. Nem várhatjuk tehát, hogy a nők munkaerőpiaci részvételének növekedése egyben a termékenységet is növelje, de egyidejű növekedésük – harmadik változó hatásaként – lehetséges. E feltételek között említhetjük a háztartáson kívüli gyermekgondozáshoz való hozzáférés lehetőségét, amennyiben annak költsége alatta marad a nő által elérhető reálbér-növekménynek, vagy annak költsége társadalmi finanszírozás révén csökkenthető.

3. A halandóság trendjei

A II. világháború után a fejlettebb észak-európai és a kevésbé fejlett dél- és kelet-európai országok között nagy különbségek voltak a népesség születéskor várható élettartamában. Az 1950-es és az 1960-as évek folyamán ezek a különbségek jelentősen mérséklődtek. A halandóság javulása a hatvanas években megtorpant, de a hetvenes években ismét folytatódott. Ez idő tájt néhány nyugat-európai, illetve dél-európai ország (Svájc, Franciaország, Görögország, Spanyolország) felzárkózott az északi országokhoz. A kelet-európai országok halandósági trendjei ugyanakkor ettől eltérően alakultak. A hetvenes évektől kezdve a legtöbb államszocialista országban – köztük Magyarországon is – stagnált vagy csökkenni kezdett a születéskor várható élettartam (Mészáros 1996).

⁶ Lásd Ahn–Mira (2002), Rindfuss–Guzzo–Morgan (2000), Billari *et al.* (2002), Del Boca *et al.* (2003), d’Addio–d’Ercole (2005).

⁷ Lásd Engelhardt–Kögel–Prskawetz (2001), Engelhardt–Prskawetz (2002), Kögel (2004, 2006).

Az EU országokban a születéskor várható átlagos élettartam a férfiak esetében 1980 és 2004 között 69,8 évről 75,3 évre, míg a nőknél 76,8-ról 81,5 évre emelkedett. A két nem születéskor várható átlagos élettartamában fennálló különbség időközben némileg mérséklődött. A régi tagállamokban továbbra is lényegesen magasabb a születéskor várható élettartam, mint a 2004-ben csatlakozott államokban. Az EU-10 tagállamokban a férfiaknak 70,1, a nőknek 78,3 életévre van kilátásuk születésük pillanatában (ugyanazek az adatok az EU-15 tagállamokban: férfiaknál 76,4, nőknél 82,2 év). A két nem életkilátásai közötti különbség a magas halandóságú országok csoportjában markánsabb, mint az alacsony halandóságú országokéban.

Az EU-n belül a balti államokban a legmagasabb a népesség halandósága. A férfiak esetében Lettország, Észtország, Litvánia és Magyarország adatai mutatkoznak a legkedvezőtlenebbnek. A legmagasabb születéskor várható átlagos élettartam ezzel szemben Svédországot és Spanyolországot jellemzi. A nők életésélyei Lettországban, Magyarországon és Észtországban a legrosszabbak, míg Spanyolországban, Franciaországban, Olaszországban és Svédországban a legjobbak.

A születéskor várható átlagos élettartam emelkedése az előrebecslések szerint tovább folytatódik, bár a növekedés üteme, illetve mértéke tekintetében nincs konszenzus a demográfusok között. Az Eurostat előrejelzései szerint 2050-re az EU-25 országokban a férfiak átlagos születéskor várható élettartama 81,8 évre, a nőké 86,9 évre emelkedik (EC 2005). Jelentős különbségek vannak azonban az egyes tagállamok között az életkilátások várható javulásában. A legnagyobb javulásra mind a férfiak, mind a nők esetében az új tagországok számíthatnak. Ezzel az új és a régi tagállamok közti különbség szűkülni fog, de teljesen nem tűnik el.

A várható élettartam jövőbeni emelkedése nagyrészt az időskori halandóság javulásából fog származni. Az EU-25 országokban a 65 éves férfiak jelenleg további 15,9, az ugyanilyen korú nők 19,5 életévre számíthatnak (2004-es adatok). A prognózisok szerint a 65 éves korban várható átlagos élettartam a század közepéig a férfiaknál 4,6, a nőknél 4,4 évvel emelkedik. Az EU-10 országokban az előrejelzés időszakában a férfiak nagyobb javulásra számíthatnak, mint az EU-15 országokban, míg a nők esetében a helyzet fordított.

Nem elhanyagolható kérdés, hogy a várható élettartam jövőbeni növekedéséből ténylegesen milyen hosszú időt tesz ki az egészségben eltöltött évek száma. Ezen múlik, hogy az időskorúak mennyire képesek hosszabb ideig aktívak maradni a munkaerőpiacon.

4. A demográfiai folyamatok társadalmi-gazdasági következményei: a népesség csökkenése és idősödése

A fentebb bemutatott tendenciák – tartósan alacsony, a reprodukciós szint alatti termékenység, emelkedő várható élettartam – következtében az EU népességében hosszú távon csökkenés várható, a népesség számottevő mértékben öregszik, vagyis nő az idősebb korcsoportok létszáma és népességen belüli aránya.

A népesség hosszú távon várható csökkenése. Az EU népessége az alapítás óta eltelt időszakban főként az új tagállamok sorozatos belépésének köszönhetően növekedett, míg a demográfiai folyamatok (termékenység, mortalitás és migráció) csak jóval kisebb mértékben járultak hozzá a népesség gyarapodásához (Monnier 2004). A múltban a természetes növekedés (a születések és halálozások különbsége) volt a népességnövekedés fő hajtóereje, míg az utóbbi időben a bevándorlás (Monnier 2004).

Az EU népessége az előrebecslések szerint a 2004-es 457 milliőről 2025-ig 470 millióra nő, majd ezt követően csökkenni kezd, s 2050-ig 454 millióra apad, ami a teljes időszakot tekintve 1%-os népességfogyást jelent majd. Miközben az EU-15 országok népessége 2050-ig 1%-kal nő, addig az új tagállamoké 12%-kal csökken (EC 2006). Jelentős népességfogyásra számíthat az elkövetkező évtizedekben az összes poszt szocialista ország. Magyarország népessége 2050-ig az Eurostat előrebecslései szerint 8,9 millióra csökken, vagyis 12%-kal lesz kisebb, mint 2004-ben.

A népesség öregedésének trendjei. Gazdasági szempontból a népesség szám csökkenésénél lényegesebb változások következnek be a népesség szerkezetében. A termékenység hanyatlása és a születéskor várható élettartam folyamatos emelkedése a népesség előreéréséhez vezet. Ez a tendencia minden tagállamra jellemző, habár különböző mértékben. Az új tagállamok népessége jellemzően fiatalabb, mint az EU-15 országok népessége, és jelenlegi korelőnyük várhatóan 2035-ig meg is marad (SSO 2005).

Az EU 14 év alatti népessége 2050-ig az előreszámítások szerint 18%-kal lesz kisebb, mint 2004-ben. Ezen belül a régi tagországokban 15, az új tagállamokban pedig 30%-os lesz a létszám apadása. Az EU-25-ben a fiatalkori eltartottsági ráta – a fiatal népesség aránya a munkaképes korú népességhez viszonyítva – mindazonáltal enyhén emelkedni fog, a jelenlegi 24%-ról 26%-ra. Az új tagországok fiatalkori eltartottsági rátája az elkövetkező években nagyobb ingadozást fog mutatni, mint az EU-15 országoké, de 2050-ig mindvégig az alatt marad.

A munkaképes korú (15–64 éves) népesség csökkenése előreláthatólag 2010 körül, a *baby boom* nemzedék nyugdíjba vonulásával kezdődik el. A fo-

gyás mértékét, a 2004 és 2050 közötti időszakra, az Eurostat 16%-ra becsüli. Az újonnan csatlakozott országokban nagyobb (27%-os) csökkenés várható, mint a régi tagállamokban (13%). Magyarországon az aktív korúak száma az előrejelzés szerint negyedével lesz alacsonyabb 2050-re.

A 65 év fölöttiek számában a század közepéig jelentékeny emelkedés várható. Az idősebb korcsoportba tartozók az EU-25-ben 77, az EU-15-ben 75, az EU-10-ben pedig 88%-kal lesznek többen, mint 2004-ben. A népesség legmeredekebben növekvő szegmensét mindazonáltal a 80 év fölöttiek fogják jelenteni.

Az idős népesség eltartottsági rátája az EU-ban 24,5%, vagyis jelenleg négy aktív korú állampolgár jut minden 65 év fölttire (2004-es adat). Az előrejelzések szerint az eltartottsági ráta 2050-ig megduplázódik (51,4%), vagyis akkorra a mostani négy aktív korú helyett már csak kettő jut minden 65 év fölötti egyénre. Az eltartottsági ráta minden tagállamban romlani fog, jóllehet nem egyforma mértékben. A század közepére az EU-15 és EU-10 országok közti jelenlegi különbség gyakorlatilag eltűnik (EC 2005).

Magyarországon az idős népesség eltartottsági rátája az 1990-es évek óta növekszik, vagyis nő a 65 év feletti népességnek a munkaképes korú népességhez viszonyított aránya. Az idős eltartottsági ráta 2004-ben 22,6% volt, és az előrebecslések szerint a század közepéig eléri a 48,3%-ot.

A népesség korösszetételében várható kedvezőtlen tendenciák mélyreható gazdasági, költségvetési és társadalmi következményeket vonnak maguk után az elkövetkező évtizedekben. Az alábbiakban röviden összegezzük az EU Gazdaságpolitikai Bizottságának (EPC) előrejelzéseit a népesség öregedésével összefüggő hatásokról (EC 2006).

- *Munkaerő-piaci következmények:* A népesség öregedésének kedvezőtlen munkaerő-piaci hatásaival a Gazdaságpolitikai Bizottság előrejelzése szerint várhatóan 2018-tól szembesülnek majd az EU országai. Ugyan a munkaképes korú népesség csökkenése már ennél korábban megkezdődik, de ennek hatását időlegesen ellensúlyozni fogja a foglalkoztatottság növekedése. Utóbbi nagyobbik részben a női foglalkoztatás, és kisebb részben az idősebb korúak foglalkoztatásának bővülő tendenciája magyarázza. A nők foglalkoztatási rátája a 2004-es 55%-ról 2025-re várhatóan 65%-ra nő annak révén, hogy az alacsony foglalkoztatási rátájú idősebb nőket fokozatosan felváltják a magasan iskolázott fiatalabbak. Az összfoglalkoztatás várható bővülése másfelől annak köszönhető, hogy az időskorúak foglalkoztatási rátája az előrejelzések szerint a 2004-es 40%-ról 2010-re 47%-ra, majd 2025-re 59%-ra nő. Jelenleg az idősebb munkavállalók adják az EU-beli foglalkoztatásbővülés háromnegyedét, melyben egyrészt a munkaerőpiacról való korai kivonulás korábban megfigyelt növekvő trendjének megfordulása, másrészt a már

életbe léptetett nyugdíjreformok pozitív hatásai játszanak fontos szerepet (EC 2007). Ezt az átmeneti időszakot követően azonban a népesség öregedésének hatása fog dominálni. A prognózisok szerint 2017 és 2050 között a foglalkoztatottak összlétszáma mintegy 30 millió fővel lesz kevesebb (EC 2006).

- *Gazdasági növekedés:* A Gazdaságpolitikai Bizottság előrejelzése szerint a jelenlegi trendek és politikák változatlansága mellett az EU-25 országokban az éves átlagos potenciális GDP-növekedés a 2004 és 2010 közötti 2,4%-ról a 2031–2050 közötti időszakban 1,2%-ra esik vissza. A régi tagországokban a potenciális GDP-növekedési ütem 2,2%-ról 1,3%-ra mérséklődik a fenti időszakban. Ennél sokkal meredekebb, 4,3%-ról 0,9%-ra történő visszaesésre kell számítani az EU-10 országokban. Mindemellett a gazdasági növekedés forrásai is megváltoznak: a foglalkoztatás hozzájárulása a gazdasági növekedéshez rövidesen nulla közeli lesz, majd 2030 után negatívvá válik. A munkatermelékenység válik a növekedés meghatározó forrásává (EC 2006).

- *Jóléti kiadások:* A népesség idősödése a hosszú távú előrejelzések szerint 2050-re – a jelenlegi politikák fennállása mellett – a közkiadások jelentős növekedéséhez fog vezetni a legtöbb EU-tagországban. A várható kiadásnövekedés nagy részét a nyugdíjak, az egészségügyi és a tartós ápolási kiadások teszik majd ki. Az öregedés költségvetésre gyakorolt hatása a legtöbb tagországban 2010-től kezdve fog nyilvánvalóvá válni. A legjelentősebb kiadásnövekedést a 2020 és 2040 közötti időszakra vetítik előre a prognózisok (EC 2006).

5. A demográfiai változások közvetítői: a háztartásszerkezet

A népmozgalmi folyamatok (termékenység, mortalitás, migráció), a korszerkezet változása és az olyan más demográfiai folyamatok, mint a házasodás, együttélés és válás, kihatnak a háztartásméret és a háztartásszerkezet alakulására is (RAND 2004). A háztartásszerkezet megváltozása pedig mikroszintű közvetítőként hatással lehet a gazdasági-társadalmi folyamatokra.

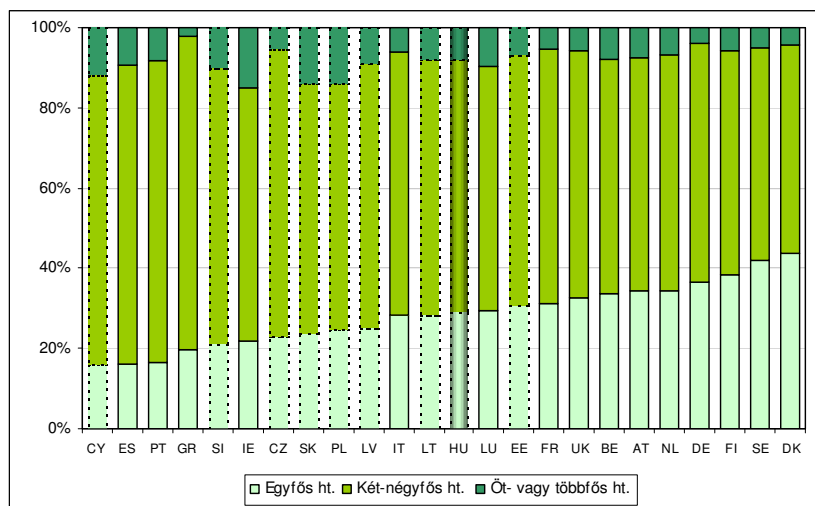
A háztartások abszolút száma az EU-15 országokban 1960 és 2001 között jóval nagyobb mértékű növekedést mutatott (90%), mint a népességszám (30%). Ez azt is jelzi, hogy a háztartások átlagosan egyre kisebb létszámúak lettek, illetve lesznek. Az EU-15 országaiban az 1960-ban jellemző 3,2 fős átlagos háztartásméret 2001-re 2,4 főre apadt (SSO 2005).

Az EU-SILC felmérésben szereplő 24 tagállamban az átlagos háztartásméret 2,4 fő (2004-es adat). A háztartások átlagos létszáma Cipruson, Szlovákiában, Lengyelországban, Írországban és Spanyolországban a legmaga-

sabb (2,8–3,0 fő). A skála másik végén Dánia, Svédország, Németország és Finnország foglalnak helyet (2,0–2,2 fős átlagos háztartásmérettel). Magyarországon 2,5 fő az átlagos háztartáslétszám.

A legjelentősebb változást összességében az egyszemélyes háztartások súlyában részben eddig bekövetkezett, részben pedig a jövőben várható növekedése jelenti. Részarányuk 1960 és 2001 között 16%-ról 28%-ra gyarapodott, miközben visszaszorult az ötfős vagy annál nagyobb háztartások aránya (SSO 2005). Ezért az alábbiakban részletesen is tárgyaljuk az egyedül élők szociodemográfiai jellemzőit és jövedelmi helyzetét.

1. ábra. A háztartások méret szerinti összetétele az Európai Unió 24 tagországában⁸ (%)

Forrás: Saját számítások az EU-SILC 2005-ös hulláma alapján.

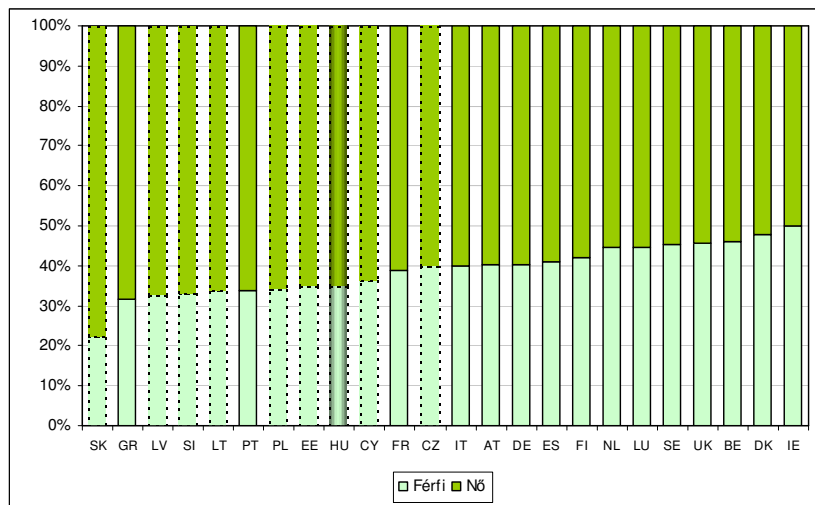
Megjegyzés: A jelenlegi 27 tagállam közül Málta – és az adatfelvétel időpontjában még nem tagállam – Bulgária és Románia maradt ki.

⁸ A tagállamok neveinek rövidítésére tanulmányunkban az EU-ban alkalmazott kétkarakteres jelölést használjuk: BE – Belgium, CZ – Cseh Köztársaság, DK – Dánia, DE – Németország, EE – Észtország, EL – Görögország, ES – Spanyolország, FR – Franciaország, IE – Írország, IT – Olaszország, CY – Ciprus, LV – Lettország, LT – Litvánia, HU – Magyarország, MT – Málta, NL – Hollandia, AT – Ausztria, PL – Lengyelország, PT – Portugália, SI – Szlovénia, SK – Szlovákia, FI – Finnország, SE – Svédország, UK – Egyesült Királyság, BG – Bulgária, RO – Románia, HR – Horvátország, TR – Törökország.

Az egyszemélyes háztartások az EU-ban az összes háztartás 30%-át teszik ki. Az átlag azonban jelentős országonkénti eltéréseket takar. Dániában és Svédországban tíz háztartásból valamivel több mint négy egyszemélyes. A másik végletet Ciprus, Spanyolország és Portugália képviseli, ahol mindössze 16% körüli (1. ábra) az egyszemélyes háztartások aránya. A nagy, legalább ötfős háztartások aránya az EU-ban kevesebb, mint 7%. Az ilyen háztartások Írországban, Lengyelországban és Szlovákiában fordulnak elő az átlagnál jóval gyakrabban (14–15%). Magyarországon szűk 8% a legalább ötfős háztartások száma.

Az EU-ban az összes egyszemélyes háztartás 59%-át alkotják nők. A tagországok adatai 50% (Írország) és 78% (Szlovákia) között szóródnak. Magyarországon az egyszemélyes háztartások 65%-át alkotják nők. Az újonnan csatlakozott országokban átlag fölötti a női háztartások aránya az egyszemélyes háztartásokon belül (2. ábra). Ez összefügg azzal, hogy az új tagállamokban nagyobb a nők és a férfiak születéskor várható átlagos élettartama közötti különbség, mint a régi tagállamokban.

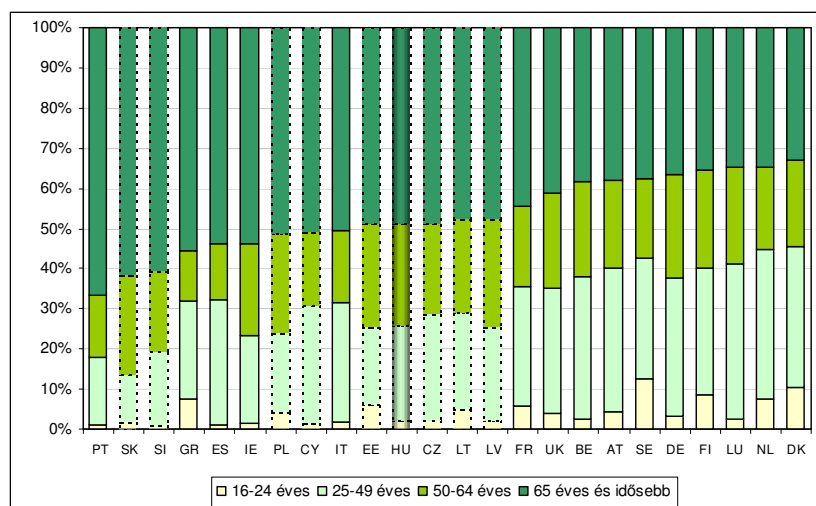
2. ábra. Az egyszemélyes háztartások nemek szerinti összetétele az Európai Unió 24 tagországában (%)

Forrás: Saját számítások az EU-SILC 2005-ös hulláma alapján.

Az egyszemélyes háztartások az esetek legnagyobb részében, mintegy 43%-ában, idősek (65 évesek és idősebbek) háztartásai. Ám e tekintetben meglehetősen nagyok az Európai Unión belüli eltérések: a tagországok adatai 33 és 67% között szóródnak (3. ábra). Jól látszik, hogy néhány tagállamban nem az idősebb korcsoportba tartozók alkotják az egyszemélyes háztartások legnagyobb hányadát. Dániában, Luxemburgban és Hollandiában az egyszemélyes háztartások között a 25–49 éves korcsoportba tartozók többen vannak, mint a 65 év felettek. A másik végletet Portugália jelenti, ahol az idősek adják az egyszemélyes háztartások kétharmadát. Az összes új tagországban átlag feletti az idősek aránya az egyszemélyes háztartások között. Magyarországon az egyszemélyes háztartások 49%-át 65 évesek vagy annál idősebbek háztartásai teszik ki.

3. ábra. Az egyszemélyes háztartások korcsoportok szerinti összetétele az Európai Unió 24 tagországában (%)

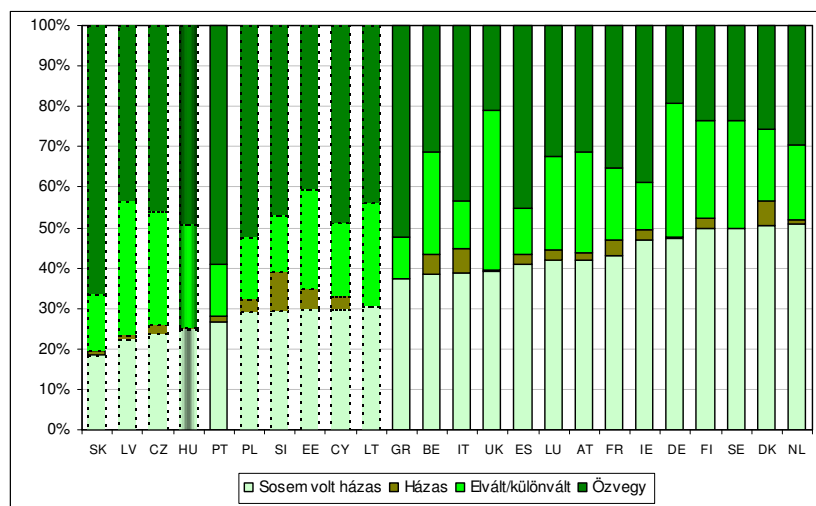

Forrás: Saját számítások az EU-SILC 2005-ös hulláma alapján.

Az egyszemélyes háztartások növekvő arányában a népesség öregedése mellett fontos szerepet játszik a párkapcsolati minták módosulása is. Az egyszemélyes háztartásban élők családi állapot szerinti megoszlását tekintve az országok két csoportja látszik elkülönülni egymástól. Az egyik csoportban az egyedül élők legnagyobb hányadát a hajadonok és nőtlének alkotják. Ide sorolhatjuk Ausztriát, Belgiumot, Németországot, Dániát, Finnországot, Fran-

ciaországot, Írországot, Luxemburgot, Hollandiát és Svédországot. A másik csoportba azok az országok tartoznak, ahol az egyedül élők legnagyobb része özvegy. Ezek közé tartoznak az újonnan csatlakozó országok (köztük Magyarország is) és a mediterrán országok (Görögország, Portugália és kisebb mértékben Spanyolország, illetve Olaszország is). Az Egyesült Királyság helyzete annyiban egyedi, hogy ott az egyszemélyes háztartások ugyanakkora hányadát alkotják az el- vagy különváltak⁹, mint amekkorát a hajadonok és nőtlenek. Az átlag fölötti még az el- vagy különváltak aránya az egyedül élők körében Németországban és Lettországon is.

4. ábra. Az egyszemélyes háztartások családi állapot szerinti összetétele az Európai Unió 24 tagországában (%)

Forrás: Saját számítások az EU-SILC 2005-ös hulláma alapján.

Az EU országaiban az egyedül élők átlagosan 40%-a foglalkoztatott. Nem meglepő módon ennél nagyobb arányt képviselnek a munkával rendelkezők Dániában, Luxemburgban és Hollandiában, ahol az egyedül élők legnagyobb része aktív korú. Ezzel szemben nagyon alacsony a foglalkoztatottak aránya az egyedül élők között Szlovákiában és Szlovéniában. Ezekben az országok-

⁹ A felmérésben külön válaszkategóriaként szerepelt az „elvált” és a „különvált”. Mivel azonban a tagországok egy részében egyetlen válaszadó sem került a „különvált” kategóriába, ezért a két kategóriát összevontuk az elemzésekhez.

ban az egyszemélyes háztartások többségét a nyugdíjasok vagy korai nyugdíjasok alkotják (Szlovákiában 77%, Szlovéniában 71%).

Nemenként is megvizsgáltuk az egyszemélyes háztartások szociodemográfiai jellemzőit. Míg az egyedül élő férfiak legnagyobb hányada (45%) a 25–49 éves korcsoportba tartozik, addig az egyedül élő nők több mint fele (54%) 65 éves vagy annál idősebb. Ez természetesen visszatükrözi a két nem születéskor várható élettartama közötti eltérést. Összefüggésben az életkori különbségekkel, az egyedül élő nők között sokkal alacsonyabb a foglalkoztatottak aránya, mint az egyedül élő férfiak között. Családi állapotukat tekintve az egyedül élő férfiak között azok vannak a legnagyobb arányban (55%), akik sosem voltak házасok, míg az egyedül élő nők között több az özvegy (42%), mint a hajadon (31%).

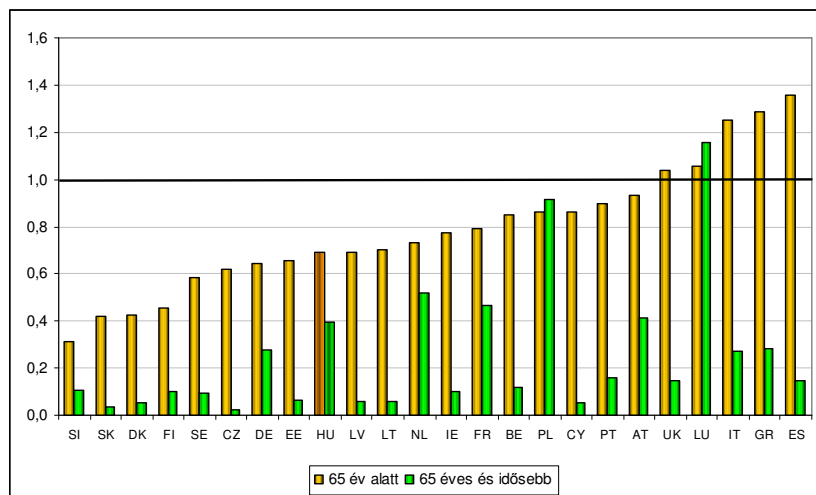
Megvizsgáltuk az egyszemélyes háztartásoknak az összes háztartásokhoz viszonyított relatív jövedelmi helyzetét is. A háztartástípusok relatív jövedelmi helyzetének bemutatásához az OECD2-skálával számított ekvivalens háztartásjövedelmet öt kategóriába soroltuk, a mediánjövedelem százalékában kifejezve (<50%, 50–80%, 80–120%, 120–200%, >200%). Ezt követően országonként és háztartástípusonként kiszámítottuk a két felső és a két alsó kategóriába eső háztartásarányok hányadosát, majd azt az összes háztartás figyelembe vételével kiszámított hányados arányában fejeztük ki. Az 5. és 6. ábrát az így képzett mutató segítségével állítottuk össze. Mivel, mint az előzőekben láthattuk, az egyszemélyes háztartások (is) nagyon heterogének, elemzésünk során a különböző életkorú és nemű egyszemélyes háztartások relatív jövedelmi helyzetét külön-külön is elemeztük (5–6. ábra).

Összességében elmondható, hogy az egyszemélyes háztartások relatív jövedelmi helyzete Luxemburg kivételével minden vizsgált tagállamban rosszabb az átlagosnál. Ez azt jelenti, hogy az egyszemélyes háztartások között lényegesen kevesebben vannak a mediánjövedelem átlaga alatt, mint az a felett élők. A nemek közötti különbségeket vizsgálva, megállapíthatjuk, hogy a férfiak mindenhol relatíve kedvezőbb helyzetűek, mint a nők. A legkisebb különbség az egyedül élő férfiak és nők között Lengyelországban van.

A 65 év alatti egyedül élők jellemzően előnyösebb helyzetben vannak, mint az annál idősebbek (5. ábra). Az előbbieket az átlagos szintnél is jobb helyzetben vannak Spanyolországban, Görögországban, Olaszországban, Luxemburgban és az Egyesült Királyságban, míg az átlagos mutató felét sem éri el Szlovéniában, Szlovákiában, Dániában és Finnországban. Az idős egyedülállók csak Luxemburgban élnek az átlagosnál jobb jövedelmi körülmények között. Az is megfigyelhető, hogy Luxemburgban az idős egyedül élők nemcsak az összes háztartáshoz, hanem a 65 év alatti egyedül élőkhez

képest is jobb helyzetben vannak, és ez utóbbi megállapítás Lengyelország esetében is elmondható.

5. ábra. Az egyszemélyes háztartások jövedelmi helyzete életkor szerint az EU 24 tagországában

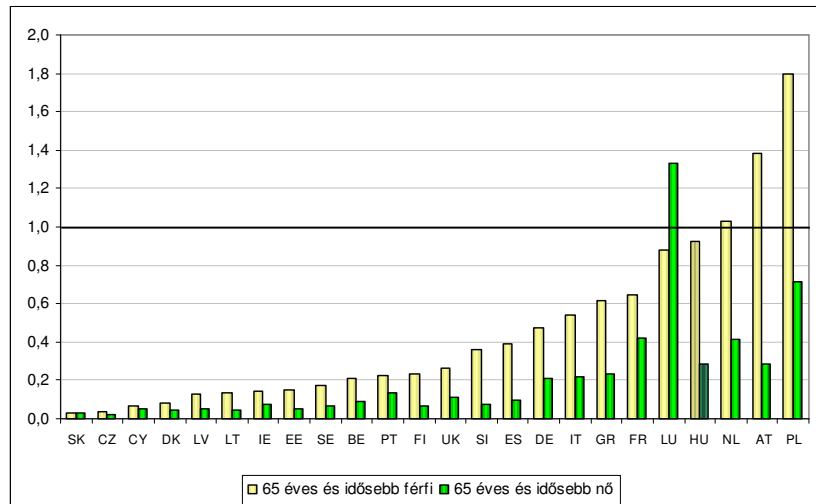

Forrás: Saját számítások az EU-SILC 2005-ös hulláma alapján.

Megjegyzés: Az ábrán a vastag vonallal jelzett 1,0-es érték az összes háztartás figyelembevételével számított átlagot mutatja.

Az idős egyedül élők közül a férfiak – Luxemburg kivételével – mindenhol kedvezőbb jövedelmi helyzetben vannak, mint a nők (6. ábra), ami egyértelműen a munkaerő-piaci karrier hosszát és az életpálya-keresetet szintjét tükröző nyugdíj-különbségekre vezethető vissza. Az egyedül élő idős nők jövedelmi helyzete nemcsak a hasonló korú férfiakéhoz, hanem az összes háztartás átlagához viszonyítva is nagyon rossz. Csupán Luxemburgban élnek átlagos jövedelmi színvonalon az idős nők, a relatív jövedelmi helyzetüket leíró mutató ezen kívül csak Lengyelországban haladja meg az átlagos érték felét. A 65 évnél idősebb férfiak Lengyelországban, Ausztriában és Hollandiában vannak az átlagosnál jobb, míg Luxemburgban és Magyarországon az átlaghoz meglehetősen közeli relatív jövedelmi helyzetben.

6. ábra. Az egyszemélyes idős háztartások jövedelmi helyzete nemek szerint az EU 24 tagországában

Forrás: Saját számítások az EU-SILC 2005-ös hulláma alapján.

Megjegyzés: Az ábrán a vastag vonallal jelzett 1,0-es érték az összes háztartás figyelembevételével számított átlagot mutatja.

6. Összefoglaló

Az európai társadalmak korábban nem tapasztalt demográfiai kihívás előtt állnak, melynek fő jellemzői az öregedés és a várható népességcsökkenés. A népességen belül az aktív korosztályok aránya egyre alacsonyabb lesz az inaktívakhoz, elsősorban az idősekhez viszonyítva. Ezeket a folyamatokat alapvetően az alacsony termékenység és a magas, egyre növekvő várható élettartam, pozitív vándorlási egyenleg mellett, együttesen határozza meg.

Az európai népesség öregedése és várható csökkenése nem marad társadalmi, gazdasági és politikai következmények nélkül. A demográfiai folyamatok hatása kiterjed a gazdasági fejlődésre, a munkaerőpiacra, a nagy jóléti rendszerekre is (nyugdíjrendszer, egészségbiztosítási rendszer, tartós ápolást biztosító intézmények). Mindez maga után vonja nemcsak a nemzeti, hanem az uniós szintű szakpolitikai beavatkozásokhoz kapcsolódó stratégiai gondolkodást is.

A háztartások döntései egyszerre alakítják, és építik be a makroszintű demográfiai folyamatokat, míg azok gazdasági-társadalmi következményeiken keresztül visszahatnak ezekre a döntésekre. Létszámuk általában gyorsabb ütemben növekszik, mint a népességszám, a háztartások átlagosan egyre kisebb létszámúak lesznek. Ennek egyik oka, hogy domináns trenddé vált az egyszemélyes háztartások súlyának növekedése: az EU-15 országokban arányuk 16%-ról 28%-ra gyarapodott 1960 és 2001 között. Az egyszemélyes háztartások aránya az EU tagországokban 16 és 43% között szóródott 2004-ben.

Az európai társadalmak öregedése miatt egyre növekvő súlyú egyszemélyes háztartások relatív jövedelmi helyzete minden vizsgált tagállamban rosszabb az átlagosnál. Ezekben a háztartásokban a férfiak mindenhol relatíve jobb jövedelmi helyzetben vannak, mint a nők. Az idős egyedül élők közül a férfiak szinte mindenhol jobb jövedelmi helyzetnek örvendenek, mint a nők. Az egyszemélyes háztartásokon belül egyértelműen a 65 év feletti nők vannak a legrosszabb helyzetben.

IRODALOM

- Ahn, N. – P. P. Mira 2002: A note on the changing relationship between fertility and female employment rates in the developed countries. *Journal of Population Economics*, vol. 15, no. 4, 667–682.
- Becker, G. S. 1981: A treatise on family. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Billari, F. C. – M. Castiglioni – T. Castro Martín – F. Michielin – F. Ongaro 2002: Household and union formation in a Mediterranean fashion: Italy and Spain. In: Klijzing, E. – M. Corijn eds.: *Fertility and partnership in Europe: Findings and lessons from comparative research*. vol. II. New York and Geneva: United Nations, 7–41. p.
- Bongaarts, J. – G. Feeney. 1998: On the quantum and on the tempo of fertility. *Population and Development Review*, vol. 24, no. 2, 271–292. p.
- D’Addio, A. C. – M.M. d’Ercole 2005: Trends and determinants of fertility rates: the role of policies. *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*, no. 27. Paris: OECD.
- Del Boca, D. – R. Aaberge – U. Colombino – J. Ermisch – M. Francesconi – S. Pasqua – S. Strom 2003: Labour market participation of women and fertility: the effect of social policies. Paper presented at the FRDB CHILD conference. Alghero, June 2003.
- Easterlin, R. A. 1968: *Population, labor force and long swings in economic growth*. New York: National Bureau of Economic Research.
- EC (European Commission) 2005: *The 2005 projections of age-related expenditure (2004–50) for the EU-25 Member States: underlying assumptions and projection methodologies*. European Economy, Special Report, no. 4.
- EC 2006: *The impact of ageing on public expenditure: projections for the EU-25 Member States on pensions, healthcare, long-term care, education and unemployment transfers (2004–50)*. European Economy, Special Report, no. 1.

- EC 2007: Europe's demographic future: facts and figures on challenges and opportunities. Brussels: European Commission, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities.
- Engelhardt, H. – T. Kögel – A. Prskawetz 2001: Fertility and women's employment reconsidered: A macro-level time-series analysis for developed countries, 1960–2000. MPIDR Working Papers WP-2001–021. Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research.
- Engelhardt, H. – A. Prskawetz 2002: On the changing correlation between fertility and female employment over space and time. MPIDR Working Paper 2002–052. Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research.
- Frejka, T. – G. Calot 2001: Cohort reproductive patterns in low-fertility countries. *Population and Development Review*, vol. 27, no. 1, 103–132. p.
- Kögel, T. 2004: Did the association between fertility and female employment within OECD countries really change its sign? *Journal of Population Economics*, Springer, vol. 17, no. 1, 45–65. p.
- Kögel, T. 2006: An explanation of the positive correlation between fertility and female employment across Western European countries. Discussion Paper Series 2006_11, Department of Economics, Loughborough University.
- Lesthaeghe, R. 1983: A century of demographic and cultural change in Western Europe: an exploration of underlying dimensions, *Population and Development Review*, vol. 19, 411–435. p.
- Lutz, W. – V. Skirbekk – M. R. Testa 2005: The low-fertility trap hypothesis: forces that may lead to further postponement and fewer births in Europe. VID Research Paper No. 4. Vienna: Vienna Institute for Demography.
- Meslé, F. 1996: Mortality in Eastern and Western Europe. In: Coleman, D. ed.: *Europe's Population in 1990s*. Oxford: Oxford University Press, 127–143. p.
- Monnier, A. 2004: The enlarged European Union: fifteen + ten = 455. *Population and Societies*, no. 398, 1–8. p.
- RAND Europe 2004: Low fertility and population ageing. Causes, consequences and policy options. Report prepared for the European Commission. Santa Monica, CA: RAND Corporation.
- Rindfuss, R. R. – K. B. Guzzo – S. P. Morgan 2003: The changing institutional context of low fertility. *Population Research and Policy Review*, vol. 22, 411–438. p.
- SSO 2005: Social Situation Observatory. *Demography Monitor 2005*. The Hague (NL), December.
- Tóth I. Gy. szerk. 2008: *TÁRKI-UniCredit Európai Társadalmi Jelentés*. Budapest: TÁRKI Alapítvány.
- Van de Kaa, D. J. 2001: Postmodern fertility preferences: from changing value orientation to new behavior. In: Bulatao, R. A. – J. B. Casterline eds.: *Global fertility transition*. *Population and Development Review*, Supplement to vol. 27, New York: Population Council, 290–331. p.
- Willis, R. J. 1979: The old age security hypothesis and the population growth. Working paper No. 372, NBER Working Paper Series. Cambridge, Mass.: National Bureau of Economic Research.